

Eesti seltsiliikumisest ja selle ajaloo uurimisseisust

Tiit Rosenberg

Meie seltsiliikumisest tagasivaates

Tavaliselt pööratakse meil pilk möödanikku kas siis, kui kiputakse edasi liikudes komistama millelegi minevikust pärinevale, või kui parajasti pole millestki aktuaalsest rääkida, või kui millegi algusest saab täis ümmargune aastaarv. Praegu, mil järjest enam kerkib esile meie ühiskonna sidususe küsimus ja toimiva kodanikeühiskonna aktiveerimise vajadus, on sobiv aeg vaadata tagasi meie seltsiliikumise kui kodanikeühiskonna vormija minevikku, pealegi leiab sellest ka suuri juubelitähtpäevi. Nii tähistavad tänavu oma 150. sünnipäeva kaks meie kultuuri olulist sammast: Vanemuise Selts Tartus ja Estonia Selts Tallinnas. Alljärgneva ülevaate eesmärgiks pole kõnelda ainult neist seltsidest, vaid laiemast kontekstist, kuhu nad aegade jooksul on paigutunud – meie seltsiliikumisest tervikuna.

Seltsiliikumine Vene riigi Balti provintssides sai alguse valgustusajastul, mida loetakse nüüdisaegse demokraatliku industriaalühiskonna eelkäijaks ja teetasandajaks. Valgustus (sks *Aufklärung*, ingl *Enlightenment*) kui eelkõige 18. sajandi vaimne ja sotsiaalne reformiliikumine lootis selge mõtlemise abil saavutada mitte ainult vaimseid edusamme, vaid kogu ühiskondliku olukorra paranemist, tema ideaaliks oli iseseisev, kriitilisest mõistusest juhitud ja oma ühiskonda teeniv indiviid. Valgustuse peamiseks instrumendiks said ajakirjanduse ja lugemise leviku najal kujunev avalikkus ning seltsid kui omaalgatuslikud ja vabatahtlikud organisatsioonid. Viimased tuginesid indiviidide vabale valikule, teadlikule koostööle ja aktiivsele osalemisele.

Baltimail kinnistus valgustus alates 1740ndatest, laiaulatuslikumalt 18. sajandi teisest poolest, mil kujunes välja ühtne Kirde-Euroopa kultuurikommunikatsiooni süsteem, mis ulatus Hamburgist Peterburini ja kuhu kuulus ka Baltikum. Veel 19. sajandi esimestel kümnenditel kestis siin nn hilisvalgustus, segunedes teiste vaimsete vooludega, nagu romantism ja rahvuslus. Valgustus kasvas kitsast õpetlaste ringkonnast järjest laiemaks sotsiaal-kultuuriliseks liikumiseks. See haaras kõiki ühiskonna kõrg- ja keskkihte (aadel, literaadid, ametnikud, kaupmehed, isegi käsitöölised), keda koondasid valgustuslikud ideaalid, ühised moraalsed, sotsiaalsed ja poliitilised vaated. Heterogeenne valgustusühiskond kui tärkava avalikkuse kandetala leidis oma tegevuse ja diskussioonide jaoks sobiva kommunikatsiooniruumi ja foorumi arvukates ühingutes, seltsides ja ringides. Koos nendega tekkis sotsiaalne ruum, kus eri seisuste esindajad said võrdsetel alustel kohtuda ja lävida (Jürjo 2011: 16–24).

Seltsiliikumisel oli Baltikumis nagu mujalgi püramiidjas iseloom ja arenguetappideks jaotumine. Esmalt oli see ajavahemikus 1770–1800 peamiselt kõrgkihtidesse kuulujate harrastus. Valgustusajal tekkinud ühendusvormidest, mis taotlesid eneseharimist ja inimeste moraalsed täiustumist (vabamüürlaste loožid, lugemisringid ja raamatukogud) või heategevust, osutusid eriti elujõulisteks ja baltisakslaste elulaadile sobivamateks kindla organisatsiooni ja põhikirjaga klubid ning seltsid. Esimesed sellistest olid Tallinnas 1771. aastal asutatud *Bürgerliche Klubbe*, hilisem selts *Erholung*, 1773. aastal asutatud vabamüürlaste loož *Isis* (vabamüürlus keelati Venemaal 1822) ning Toompea aadlimeeste klubi (1788, reorganiseeriti 1812 aktsiaklubiks, toetamaks ka Tallinna teatrit) (Wistinghausen 2016). Tartus olid esimesteks vabamüürlaste loož *Pollux* (1778), aadlike klubi *Ressource* (1791), kodanike ja literaatide klubi *Bürgermusse* (1792) ning ülikoolirahva *Akademische Musse* (1802). Analoogsed lõbuseltsid ja klubid tekkisid peatselt ka teistes Eesti linnades. Sakslaste seas armastatud hubase seltskondliku suhtlemisega pakkusid klubid oma lugemislaudade ja raamatukogudega võimalusi eneseharimiseks; nad olid vaba, ka poliitilist laadi mõttevahetuse keskusteks. Sisekorra poolest olid klubid demokraatlikud organisatsioonid, kuhu oli lubatud vastu võtta kõiki kõrgseisuste esindajaid, ohvitseri ja ametnikke, mitte aga käsitöölisi või

talupoegi. Eestlane pääses klubiruumi vaid teenrina. Daame klubide liikmeteks ei võetud, kodanikuprouadel ja linnas elavail aadlidiaalidel tuli leppida sellega, et mehed veetsid järjest oma õhtuid klubides, pereemale jäid lohutuseks kodused käsitöö- või kohviringid. Alles heategevusseltside tekkides avanes prouadele-preilidele ulatuslik ja tänuväärne avaliku elu tegevusväli.

19. sajandi jooksul levisid seltsid Balti provintside sakslaskonnas laialdaselt. Eeskujuks oli Saksamaa, kus sellal algas seltside massilevi aeg; omaalgatusest ja ühinemisest loodeti abi kõige erinevamate eluvaldkondade korraldamisel.

19. sajandi esimesel kolmandikul said hoo sisse üldkasulikud ja heategevusseltsid, neist elujõulisemad Tallinna käsitöölaliste toetamiseks 1813. aastal loodud *Dankbarkeit*, selle järel Eestimaa Abiandmiselts Tallinnas (1819) ja Heategev Selts Tartus (1822), millel kujunes eriti laialdane hoolekandeesutiste võrk. Ülimalt tulemusrikkaks kujunes 1792. aastal Riias loodud Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed, mis 1813. aastast kuni 1939. aastani tegutses Tartus. Selle ühingu asutamine oli Liivimaa rüütelkonna üritus ja selts oli „vanaaegne“ selles mõttes, et seadis algses programmis oma eesmärgiks edendada „kogu maa“, mitte ainult põllumajanduse üldist hüveolu. Tegelikult kujunes sotsieteedist siiski suur „moodne“ teadusorganisatsioon, mis tegeles maaviljeluse, karjakasvatuse ja põllumajandusega seotud alade (metsandus, kalandus jne) uurimisega. Teisest küljest oli see organisatsioon kutseliste põllumeeste ühing – teadustulemuste ning kogemuste vahendaja. 1830. aastaist asus sotsieteed asutama regionaalseid ja maakondlikke tütarsetse ja erialaseltse (metsandus, karjakasvatus, kalandus, aiandus, maaparandus jms), tal oli mitmeid uurimis- ja katsebaase (Rosenberg 2013: 31–66). Sotsieteedil oli innustav mõju ka eesti ja läti talupoeglike väikepõllumeeste seltside 1870. aastail alanud tekkele ja tegevusele, teenäitajaks Tartu Eesti Põllumeeste Selts (1870).

Saksa romantismi mõjutusel ilmnnes Balti haritlaskonnas kasvav huvi koduproovintside mineviku, sealjuures põlisrahvaste kultuuri vastu. Saanud alguse teadlaste ja mõtleivate inimeste vabadest vestlusringidest nende probleemide uurimiseks ja tutvustamiseks, tekkisid 19. sajandi alguskümnenditel kõigis kolmes provintsis kindla põhiraja alusel töötavad organisatsioonid, mis ühendasid ülikooliteadlasi,

gümnaasiumiõppejõude ja paljusid harrastajaid – uurijaid ja huvilisi. Teadusseltsid olid oma tegevussfääri tõttu paratamatult elitaarsed, kuid samas ei mänginud seisuslik päritolu nende liikmeskonnas mingit rolli. Ühiste eesmärkide nimel tegutsevate vaimuinimeste koondistena, kus avalikul foorumil toimival vabal diskussioonil oli määrav roll, olid teadusseltsid kõige demokraatlikumad ja „moodsamad“ kõigist selleaegsetest ühiskondlikest organisatsioonidest Baltimail. Nende olulisimaks esindajaks Eesti pinnal sai Tartus loodud Õpetatud Eesti Selts (1838) ja Loodusuurijate Selts (1853) ning Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühing (1842). Neist kaks esimest tegutsevad vanimate seltsidena Eestis tänini. Laialdane teadusseltside kujunemine erialade kaupa sai võimalikuks aga alles Eesti vabariigi Tartu ülikoolis 1920. aastaist.¹

Ka üliõpilasorganisatsioonidele said eeskujuks saksa üliõpilaselu järgivad organisatsioonid, mis võtsid kindlama kuju 1820. aastail, mil tekkisid kauaks püsima jäänud korporatsioonid *Curonia*, *Livonia*, *Estonia*, *Fraternitas Rigensis*, *Polonia*. Eesti üliõpilasorganisatsioonide formeerumine Tartus algas 19. sajandi lõpust, mil 1870. aastal alanud „Kalevipoja“ ühislugemisest kasvas välja Eesti Üliõpilaste Selts 1883, ja saavutas kõrgpunkti 1920. aastail (vt lähemalt: Spes Patriae 1996; Üliõpilasorganisatsioonid 2007).

19. sajandi algupoolel asutati ka mitu laulu- ja muusikaseltsi, mis muusika kui kunsti harrastamise kõrval oma seltskondliku funktsiooni tähtsuselt sarnanesid klubidega. Ikka enam kujunes nende põhifunktsiooniks muusikakultuuri edendamise kõrval ka kohaliku sakslaskonna ühtsustunde kinnistamine, millele aitasid jõuliselt kaasa esimesed saksa laulupeod 1836 Riias ja 1857 Tallinnas. Selgeks sai ühislaulu ühendav jõud. Eestlaste jaoks kandsid seda funktsiooni tänavused juubilarid – tähtsaimad laulu- ja mänguseltsid *Vanemuine* ja *Estonia* (1865), millest kasvasid välja esimesed eesti kutselised teatrid ja millest esimene pani aluse meie rahvustunnet toetavatele laulupidudele.

---

¹ Lähemalt saab nii ÕESist kui ka teistest teadusseltsidest lugeda Kersti Taali magistritöös (2005) kui ka valmivas monograafias „Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu 1838–1950“.

19. sajandi esimesel poolel laienes seltsiliikumisse lubatavate ja haaratavate isikute ring, ka ei järgitud enam nii rangelt seisuste piire; võimalikuks sai eestlaste omaalgatuse teke valitsevate kihtide kontrolli ja hoolduse all. Nendeks olid vennastekogud – episoodiliselt 1740ndail, siis alates 19. sajandi algusest (Philipp 1974, Talonen 2001), Venemaa piibliselti osakonnad ja abiseltside (alates 1813) (Aarma 1995; Paatsi 2015) ning kirikute juures tegutsevad esimesed laulukoorid ja orkestrid maal ja linnas. Siitpeale võime rääkida kahest rööbitisest, kuid erineva kiiruse ja intensiivsusega kulgenud rahvuslikust seltsitegevusest – meie alal baltisaksa ja eesti seltsiliikumisest, millel hoolimata näilisest isoleeritusest ja reaalsest konkurentisist oli teineteisele positiivne mõju. Baltisaksa seltsiliikumine aitas kaasa mitmete eluvaldkondade moderniseerumisele ja eri seisustest (ka rahvustest) isikute koostööle. Samas kohanes see üpris hästi olemasoleva Balti erikorruga, toetades kohalikku eksklusiivset aadli ja bürgerite omavalitsust, tema peamotiiviks oli säilitada baltisaksluse juhtiv positsioon ja kultuuriidentiteet.

Eestlaste iseseisev omaalgatusliku seltsitegevuse periood algas 1860. aastatest ja selle suuri tähtpäevi võimegi nüüd tähistada. See tugines küll saksa eeskujudele, kuid kulges rahvusloome ja rahvusliku liikumise sängis. Selles domineeris rahvust kujundav, loov ja agressiivne alge (Laar 2005). 19. sajandi lõpuks oli seltside võrk kujunenud üpris laialdaseks ja liikmeskonnalt seisuslike või rahvuslike seltsingute kõrval oli kujunenud rohkesti segaseltse ja ühinguid, mille hulgas leidis nii kubermangu kui ka ainult linna või linnaosa, maakonna ja kihelkonna haardega ühendusi (Jansen 1993, 1995).

19. sajandile kui rahvusluse esilekerkimise ajastule koos paljude hoogustunud rahvuslike liikumistega lisas pinget ühiskondlik, majanduslik ja kultuuriline moderniseerumine, mis tõi uusi vorme ka siinsele seltsiliikumisele. Kommunikatsiooni, iseäranis ajakirjanduse areng andis siinsetele ühiskonnakihtidele ja rahvusgruppidele teavet ja tõmbas kaasa üha uute rahvusvahelisel tasandil sündinud liikumistega, olgu karskus-, kooperatsiooni-² või spordiliikumine.

---

² Meil tuntud kui ühistegevusliikumine.

Üheks seltsitegevuse väljundiks ühiskondliku emantsipeerumise käigus kujunes varasema üüriruumide soetamise asemel oma seltsimajade ehitamine. Esimesi seltsi, kes selle ette võttis ja teoks tegi, oli Carl Robert Jakobsoni juhitud Viljandi Eesti Põllumeeste Selts, mis alustas selleks koos Viljandi Koidu seltsiga juba 1874. aastal raha kogumist. Ehitus käivitus 1880. aastal ja juba oktoobris 1882 võidi uhke maja sisse pühitseda. Seltsimajade ehitamise kõige aktiivsemaks perioodiks kujunesid aastad 1905–1915, mil saadi tugineda ka tekkinud rahvuslikele ühistegevusasutustele, eeskätt krediidi- ja laenu-hoiu-ühistute finantstoole. Linnades koliti senistest agulikorteritest südalinna kerkinud uhketesse seltsimajadesse, mis jätsid juba varju isegi senised võimukeskused, nagu raekojad, rüütelkonna- ja valitsushooned. Üksteise järel valmisid sellised rahvusluse kantsid nagu Vanemuise seltsi- ja teatrimaja Tartus, Säde seltsimaja Valgas, Endla seltsi hoone Pärnus ja Estonia hoone Tallinnas. Need hooned on omandanud suisa sümboli tähenduse meie riikluse ajaloos – neist Endla rõdult kuulutati ju välja Eesti vabariik, Estonia saalis aga kogunes Eesti Asutav Kogu, et välja töötada riigi põhiseadus ja teised alusaktid. Maal olid kõige aktiivsemad seltsimajade ehitajad põllumeeste- ja karskusseltsid koos pärast 1905. aastat tekkinud haridusseltsidega. Sageli ehitati seltsimaju mitme seltsi peale ühiselt. Eesti kultuurimaastik rikastus ühe tüüp-komponendi võrra, paljud neist ehitistest on tänini rahva teenistuses.

Jõulise hüppe tegi eesti seltsiliikumine 1890. aastaist, mil järjestikku lisandus uusi põllumeesteseltse, laulu- ja mängukoore, heategevus- ja abiandmisseltse, üliõpilasühendusi, uute liikidena karskus-, spordi- ja tuletõrjeseltse, pärast 1905. aastat ka haridus- ja kooliseltse (vt nt Vahtre 1997: 957–971).

Seltsiliikumine laienes ka väljapoole kodumaad – eesti asundustesse ja kogukondadesse Venemaal, Soomes, Ameerikas ja mujalgi. Eesti diasporaa seltside areng saavutas kulminatsiooni pagulasorganisaatsioonidena küll alles pärast Teist maailmasõda vabas maailmas – ajal, mil kodumaal oli vaba seltsitegevus pea välistatud.

Eesti seltsiliikumine oma vormilises mitmekesisuses ja sotsiaalkultuurilises ning poliitilises tähenduses kujunes välja 19. sajandi lõpul, 20. sajandi algul. Vene impeeriumi lõpuperioodiks jõudis mitmesuguste seltside ja ühingute arv Eestis tuhande kanti ning ületas

mitmekordselt selle piiri Eesti vabariigis maailmasõdadevahelisel ajal. Nõukogude okupatsiooni perioodil miinimumini redutseeritud seltsielu on taasiseseisvunud Eesti vabariigis mingil määral taastunud ja eksisteerib kui kodanikeühiskonna, niinimetatud kolmanda sektori tüüpilisemaid avaldusi.

Võib tõdeda, et seltsitegevuses omandati kõige muu kõrval demokraatlikku juhtimis- ja tegutsemiskultuuri, asjaajamise oskust koosolekute juhtimisest ja valimiste korraldamisest kuni protokollimise ja aruandluse koostamiseni. Ühiskondliku aktiivi tegevus seltsides ning valla- ja linnaomavalitsustes valmistas ette selle kogenud kaadri, kes oli suuteline ka riigijuhtimist enda kanda võtma ning soodsate võimaluste avanedes 1917–1920 seda ka tegi. Omaette teemaks, mis väärib põhjalikumat uurimist, on seltsiliikumise ja poliitiliste erakondade seos – eks leidsid viimaste asutajate ja juhtidena uue tegutsemisväljundi paljud senised juhtivad seltsitegelased, alustades kasvõi Tartu Eesti Põllumeesteseltsi pikaagestest presidendist ja põllumeesteseltside liidrist Jaan Tõnissonist kui Eesti Rahvameelse Eduerakonna loojast või Konstantin Pätsist kui Tallinna Jalgrattasõitjate Seltsi ühest asutajast.

Kokkuvõtteks võibki sedastada, et seltsitegevus mängis üliolulist osa Eesti riiklusele pinnase valmistamisel ning ühiskonna sidumisel riikluse kandmiseks maailmasõdadevahelisel perioodil, mida võib pidada meie seltsiliikumise õitseajaks.

Sel ajal eksisteeris Eestis väga mitmekesine ja tihe seltside ning ühiskondlike organisatsioonide võrk sadade tuhandete liikmetega, kellest kümnetel tuhandetel jätkus aktiivsust ja energiat lüüa kaasa mitmes, kohati kuni kümmekonnas eri seltsis. Laias laastus võib eristada haridus-, kultuuri- ja spordiseltse, akadeemilisi ja erialaseltse, noorsoo-organisatsioone, usuühinguid, majandus- ja ühistegelikke ühinguid ja seltse, aga ka rohkeid rahvuslikul (eriti baltisaksa) alusel tegutsenud seltse. Valdav osa neist suleti ja likvideeriti juba esimesel nõukogude okupatsiooniaastal, väheste allesjäänute tegevust aga piirati ja see võeti range kontrolli alla. Sama kehtis mõnede uute seltside puhul, mille asutamine oli raskendatud ja mida seepärast loodi vähe (Eesti Geograafia Selts, Eesti Looduskaitseelts, Eesti Raamatuühing jmt).

Olukord muutus alates 1980. aastate lõpust, mil võimud ei suutnud rahva kodanikuaktiivsust alla suruda ja massilist omaalgatuslikku

tegevust enam kontrollida. Massiliikumiste eskaleerudes hakkas esmalt seltsingute ning seejärel poliitilise organiseerumise vormis riigivõimuorganite kõrvale kujunema kodanikeühiskond (Ruutsoo 2012: 67–107). Algas vanade seltside taastamine ja uute asutamine, mis tõi Eesti vabariigi taastudes kaasa uue laialdase seltside võrgustiku kujunemise. Nii on praeguseks registreeritud u 670 mitmesugust kultuuriseltsi või -ühendust (MTÜ), millest 1997. aastal loodud Eesti Kultuuriseltside Liit ühendab 28 elujõulisemat või suuremat. Tegutseb ka u 300 erialaseltsi ning üle 60 akadeemilise ja teadusseltsi. Viimastest on 17 teadusseltsi ja -ühendust enam kui 3000 liikmega leidnud assotsieerumislepingu alusel katusorganisatsiooni Eesti Teaduste Akadeemia kujul. Rohkesti on rahvusvähemuste kultuuriseltse: 17 katusorganisatsiooni all loendatakse neid üle 200.

Seltsiliikumise uurimisest ja ülesannetest

Seltsiliikumise ajaloo uurimisest saab siinkohal anda vaid kõige üldisema pildi. Algas see üksikute seltside tegevusülevaadete koostamisest esimeste suuremate tähtpäevade puhul, ja selliseid käsitlusi ilmus ajalehtedes juba 19. sajandi lõpul. Esimesed märkimisväärsamad seltsiajalood ilmusid aga 20. sajandi algul ja olid pühendatud selleks ajaks ajaloo areenilt lahkunud kaubalaevaseltsile Linda (Prants 1913, Krupp 1914).

Seltsiliikumise historiograafias prevaleerivadki üksikute seltside tähtpäevade puhul koostatud kirjutised – esimesed eeskätt 1920.–1930. aastail, hiljem alates 1990ndaist.

Tavaliselt sisaldasid need peale põhiautori koostatud ajaloolise ülevaate ka mälestusi, kroonikaid ja mõnikord dokumente.³

Tagasivaate möödunud tegevusajale tegid 1920ndail 60. aastapäeva puhul koguteostega Vanemuise ja Estonia selts (Vanemuine 1925, Kärner 1925). Ka Tallinna ja Tartu Kalevi spordiseltside koostatud juubelialbumid teenisid sama eesmärki (E.S.S. „Kalev“ 1921, Tartu Spordi Selts „Kalev“ 1926), andes ülevaate eestlaste organiseeritud

³ Dokumentide kogumiku avaldas Aleksander Kruuspere (Kruusberg 1926).

sporditegevuse alguskümnenditest oma linnas. 1927. aastal täitus veerandsada aastat eestlaste ühistegevusliikumise algusest, mille puhul ilmunud koguteoses käsitleti kokkuvõtvalt nii laiahaardelise ja eri majandusvaldkondi hõlmanud liikumise üldist käekäiku kui ka enam kui paarikümne vanema ja suurema ühistegevusliku majandusasutuse tegevust (Ühistegevus ... 1927). 1930ndate lõpus avaldasid analoogse tähtpäevapuhuse teose ka kaks suuremat põllumeesteseltsi – Tallinna ja Tartu Eesti Põllumeeste Selts.

Kogumike või albumite kõrval ilmus neil aastail juba ka mitu monograafilist uurimust, nagu Johan Kõpult Eesti Üliõpilaste Seltsi (1925), Friedebert Tuglaselt Eesti Kirjameeste Seltsi (1932) ja August Palmilt Eesti Kirjanduse Seltsi (1932) kohta. Seltsiliikumise raames tuleks allakirjutanu arvates vaadata ka Eesti Aleksandrikooli liikumise käigus tekkinud organisatsiooni, mida käsitles Hans Kruusi põhjalik uurimus (1939). Otu Ibiuselt, kelle suures osas käsikirja jäänud elutööks sai alkoholitootmise ja -kaubanduse ning sellega seotult ka karskusliikumise ajalugu, valmis viimase kohta põhjalik käsitus (1939), millele on hiljem saanud toetuda karskusseltside ajalooga tegelenud uurijad (Ibius 1938).

Seltsiliikumise ajaloo uurimine Eestis jätkus taas alles 1960. aastast, mil vaatluse alla võeti eeskätt 19. sajandi teise poole rahvuslikus liikumises ja kultuuriloos olulist rolli omanud organisatsioonid. Nendes käsitlustes domineeris ajastuomaselt kirjeldav ja kultuurilooline lähenemine, vältimaks võimalust mööda nõukogulikis historiograafias valitsevat ideoloogilis-politiseeritud esitusviisi. Terve tsükli monograafilisi uurimusi, mis olid pühendatud Vanemuise Seltsile ja temaga seotud koori- ja teatritegevusele, avaldas Rudolf Põldmäe (Põldmäe 1969; 1976; 1978; 1985). 1970.–1980. aastail ilmus hulk artikleid maaseltside tegevuse kohta, mis päädisid kolme kandidaadiväitekirja kaitsmisega. Neist Aili Raendi töö (1975) käsitles põllumeesteseltside tegevust (kuni 1905. aastani), Ellen Karu maa kultuurhariduslikke seltsi 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul (1988) ning Olavi Kasemaa orkestriliikumist 1818–1918 (1989).

Valdavalt käsikirjaliseks jäi neil aastakümneil Tartu ülikoolis valminud kümmekond üksikutele seltsidele või seltsiliikumise harudele (vt nt Kotka 1989) pühendatud üliõpilaste diplomitööd.

Uusi impulsse tõid seltsiliikumise uurimisse 1980. aastate keskpaigast mitmed rahvusvahelised konverentsid, tänu millele avardus vaade seltsiliikumisele, käsitlustele lisandus laiem taust ja mitmetasandilisus. Viljakat mõju avaldasid esijoones 1983. aastal Stockholmis peetud Balti uuringute VII konverents „Rahvuslikud liikumised Baltikumis“ ja IX konverents „Baltikum 1900–1914“ aastal 1987, samuti 1989. aastal Tallinnas toimunud konverents „Valgustus Venemaa Balti provintsid. Ideoloogia ja sotsiaalne tegelikkus“, mille viljana ilmusid ka vastavad artiklikogumikud (Loit 1985, Elias 1996).

1990. aastate algul sai tänu Ea Janseni, Aili Aarelaid-Tarti, Indrek Jürjo ja Jaanus Arukaevu initsiatiivile uue hoo nii baltisaksa kui ka eesti seltsiliikumise süstemaatiline vaatlus ja seltside mitmekülge sotsiaalse tähenduse selgitamine. Tuge selleks pakkusid esmalt 1991–1992 G. Sorosi fondi Kesk-Euroopa ülikooli toetatud uurimisprojekt „Vabatahtlikud organisatsioonid Eestis 18. sajandi lõpust kuni 20. sajandi alguseni“ ja mitmed teised fondid oma grantidega. Vahekokkuvõtteks uurimisseisust sai 1993. aastal A. Aarelaid-Tarti koostatud Eesti Teaduste Akadeemia Toimetiste erinumber „Seltsiliikumine Eestis“, milles ilmus üheksa artiklit Eesti, Rootsi ja Soome uurijate sulest. Nagu märkis koostaja, oli tegu esimese interdistsiplinaarse ja rahvusvahelise lähenemisega Eesti tsiviilühiskonna kujunemisele ning seltsiliikumisele kui viimase olulisele osale (Aarelaid-Tart 1993: 113). Artiklites analüüsiti baltisaksa eeskujusid ärkamisaegse seltsielu väljakujunemisel, aga ka Põhjamaade mõjusid kodanikualgatusliku ühiskonna tekkele Baltikumis (E. Jansen, Liivi Aarma, Torkel Jansson). Osa artikleid oli pühendatud eestlaste seltsiliikumise konkreetsete suundade, nagu naisliikumise, noorsoo-organisatsioonide ja vabaharidustöö kujunemisperioodi lähemale kirjeldamisele (Liivi Soova, Mari Tilk, Jüri Uljas), teine osa nüüdisaega kajastavate protsesside analüüsile (Rein Ruusoo, Ene Saar). A. Aarelaid-Tarti ja Martti Siisiäise ühisartiklis tehti esimene katse luua Eesti ja Soome seltsiliikumise võrdlev-ajalooline periodiseering. Kogumiku kandvaimaks oli E. Janseni sissejuhatav ingliskeelne artikkel „Omaalgatuslikud organisatsioonid Eestis: 19. sajandi mudel“.

Projekti kokkuvõttena toimus E. Janseni ja Jaanus Arukaevu eestvedamisel mais 1994 Tartus seminar „Seltsid ja ühiskonna muutumine

18. sajandist 20. sajandi alguseni“, mille ettekannete põhjal ilmus järgmisel aastal ka artiklite kogumik. Koostajate E. Janseni ja J. Arukaevu ulatuslikus saatesõnas (Jansen, Arukaevu 1995: 7–21) toodi välja neli suurt probleemide ringi, millega Balti provintside seltsiliikumine otseselt kokku põrkas ja mis selle eriti põnevaks teevad. *Need on esiteks: siinsete etniliste gruppide vahekord, eelkõige eestlaste/lätlaste ja baltisakslaste suhe – oli see kooselu? Antagonism? Vastastikune mõjutamine? Teiseks: seisuslik kord ja seisuste (seisuslike korporatsioonide) osa siinses ühiskonnas. Kolmandaks: tsaarivõimude, eestlaste ja saksa ülemkihtide kolmnurk – vahekord, ka autokraatse riigi võimuapaaraadi ja eri ühiskonnakihtide omaalgatuse suhe. Ja neljandaks: seltside osa eesti/läti ühiskonna organiseerumises ning selle kaudu nende roll omariikluse aluste loomisel.*

Nagu vastates tõstatatule, andis viimati nimetatud probleemi käsitlemisse varsti olulisima panuse Mart Laar oma doktoritööna kaitstud monograafiaga seltsitegelastest kui eesti rahvusluse äratajatest (vt lähemalt Laar 2005).

Järgnenud aastakümnetel on seoses mitmete seltside taastamise ja/või tähtpäevadega ilmunud taas ülevaateid (vt nt Estonia 1995; Kalev 2000; Kongo 2003; Haamer 2015 jt), aga ka üksikküsimustele pühendatud uurimuslikke artikleid, mille lähem vaatlus jäägu seekord kõrvale, sest vajaks süvendatumat käsitlust.

Kahjuks on 1990. aastate algul paljutootavalt alanud seltsiliikumise ajaloo uurimist pärssinud mitmete eestvedajate surm või eemaldumine. See-eest jõudis kümmekond aastat hiljem seltsiliikumise uurimine laiemale, Läänemere maade regionaalsele koostöötasandile, eestvedajaks Saksa ajaloolane Jörg Hackmann. Ta käivitas 2002. aastal Volkswagen-Stiftungeni toel projekti „Das Vereinswesen in den baltischen Ländern 1800–1914. Gesellschaftswandel, interethnische Beziehungen, Nationalisierungsprozesse“, millesse oli kaasatud terve hulk Saksa, Eesti, Läti, Leedu, Soome, Rootsi, Poola ja teiste maade nooremaid uurijaid. Seltsiliikumise ajaloo küsimused olid kõneks mitmel rahvusvahelisel konverentsil (16.11.2003 Lüneburgis, 23.–25.09.2004 Tallinnas ja 10.–11.06.2006 Göttingenis). Projekti tulemuseks oli 2012. aastal ilmunud mahukas (778 lk) koguteos „Seltsikultuurist ja kodanikühikonnast Põhja- ja Ida-Euroopas: regionaalne

spetsiifika ja üleeuroopalised kokkupuutepunktid“ (Hackmann 2012). Teos sisaldab 33 saksa- või ingliskeelset artiklit 30 autorilt, mis jaotuvad nelja alaosa vahel: 1) seltskondlikkuse eelmodernsed vormid; 2) seltside [19.] sajand; 3) seltsid, kodanikeühiskond ja riik 20. sajandil; 4) vastastikuseid mõjutusi ja võrdlusi.

Kogumiku autorite hulgas on mitmeid Eesti ajaloolasi (Aili Aare-laid-Tart, Indrek Jürjo, Enn Küng, Anu Mänd, Tiit Rosenberg, Tatjana Šor) ja ka otseselt Eesti ainekäsitlenud välisautoreid (J. Hackmann, Karsten Brüggemann, Arkadiusz Janicki, Bradley D. Woodwort). Esile tõstmist väärivad kogumikus just mitmed teoreetilis-üldistavat laadi artiklid (J. Hackmann, Torkel Jansson, Risto Alapuro, Robert J. Morris).

Sellega on loodud head eeldused meie seltsiliikumise edasiseks käsit-luseks nüüdisaegsel teoreetilisel tasemel ja laiemas rahvusvahelises kontekstis.

Mis edasi? Käesoleva kirjutise autori arvates vajaks esmalt meie uurimisseis siiski täpsemat valgustamist ja hindamist, kui oli võimalik siinses visandis.

Edasise uurimise puhul rõhutaksin, et uurimist ei vaja mitte niivõrd kitsalt eesti seltsiliikumise ajalugu, mis on seni meie selleteemalistes kirjutistes valitsenud, kuivõrd seltsiliikumise ajalugu Eestis – s.o siinset paljurahvuselist ja mitmekultuurilist ühiskonda tervikuna ja laiemat regionaalset tausta silmas pidades.

Teisalt rõhutaksin, et ehkki on tarvis jätkata paljude seni tähelepanu alt välja jäänud või vähest tähelepanu pälvinud seltside ja seltsiliikide ajaloo uurimist, tuleb seltside ajaloolt interdistsiplinaarse ja rahvus-vahelise lähenemisega siirduda seltsiliikumise ajaloole, toomaks selge-malt välja seltsiliikumise olulist osa Eesti kodanikuühiskonna kuju-nemises ja tänapäevaseski toimimises.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Käsikirjad:

- Ibius, O. 1939.** Eesti karskusliikumise ajalugu. Käsikiri. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus, F 127 (Ibius, Otto), s 105–109).
- Kotka, J. 1985.** Karskusseltsid Eestis 19. sajandi lõpul – 1917. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudis).
- Кару, Э. 1988.** Сельские культурно-просветительные общества в Эстонии в конце 19 – начале 20 вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научный руководитель А. О. Вийрес. Таллин: Институт истории Академия наук ЭССР.
- Касемаа, О. 1989.** Оркестровое движение в Эстонии в XIX веке – начале XX века (до 1918 года). Диссертация на соискание кандидата исторических наук. Научный руководитель Э. А. Янсен. Таллин: Академия наук Эстонской ССР, Институт истории.
- Raendi, A. 1975.** Eesti põllumeesteseltside tegevusest 1905. aastani. Väitekirja ajalookandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool. (Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus).
- Taal, K. 2006.** Õpetatud Eesti Selts: rahvalalgustuslikust seltsist teadusseltsiks kujunemine. Magistritöö. Juhendaja T. Rosenberg. (Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudis).
- Taal, K. 2016.** Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu 1838–1950. (Käsikiri Õpetatud Eesti Seltsi valduses).

Publikatsioonid:

- Aareleid-Tart, Aili (koost). 1993.** Seltsiliikumine Eestis. Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused. 42/2 [Erinumber].
- Aarma, L. 1995.** Piibliseltside tegelased Eestis heategevuse edendajatenä 19. sajandi esimesel veerandil. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojauhiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toimet. Ea Jansen ja Jaanus Arukaevu. Tartu-Tallinn, 51–74.

- Aitsam, M. (koost.). 1938.** Tallinna Eesti Põllumeeste Selts 1888–1938. Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi Kirjastus: Tallinn.
- E.S.S. „Kalev“ 1921.** Juubeli album 1901–1921. Tallinn.
- Estonia Selts 1865–1995. 1995.** Estonia Selts.
- Haamer, V. (koost.) 2010.** Vanemuise Selts 1865–2010. Sissevaateid seltsi ajalukku. Tartu: Vanemuise Seltsi kirjastus.
- Hackmann, J. (Hrsg). 2012.** Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa. Regionale Spezifik und europäische Zusammenhänge / Associational Culture and Civil Society in North Eastern Europe. Regional Features and the European Context (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 20), Köln-Weimar-Wien: Böhlau-Verlag.
- Jansen, E. 1993.** Voluntary Associations in Estonia. The Model of the 19th Century. – Seltsiliikumine Eestis. Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused. 42/2, 115–125.
- Jansen, E. 1995.** Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – Seltsid ja ühiskonna muutumine, 22–43.
- Jansen, E.; Arukaevu, J. (toim.). 1995.** Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Tartu-Tallinn.
- Jürjo, I. 2011.** Balti valgustusliikumine. – Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 16–24.
- Kalev. Läbi sajandi 2000. I–IV.** Koostanud Eugen Piisang ja Juhan Maidlo. Kirjastus Ilo.
- Kongo, L. 2003.** Eesti Loodusuurijate Seltsi 150 tegevusaastat 1853–2003. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Krupp, M. J. 1914.** „Linda“ (1879–1895). Eesti kaubalaeva seltsi ajalugu. Tallinn. 80 lk.
- Kruus, H. 1939.** Eesti Aleksandrikool. Tartu.
- Kruusberg, A. 1926.** Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurilooliste materjalide kogu, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Kärner, J. 1925.** „Estonia“ kuuskümmend aastat. Kroonika 1865–1925. Tallinn.
- Köpp, J. 1925.** Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. 1870–1905. Tartu.
- Laar, M. 2005.** Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

- Loit, A. (ed).** 1985. National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. Acta Universitatis Stockholmiensia. Studia Baltica Stockholmiensia. Studia Baltica Stockholmiensia 2.
- Loit, A. (ed).** 1990. The Baltic Countries 1900–1914. Acta Universitatis Stockholmiensia. Studia Baltica Stockholmiensia 5.
- Paatsi, V.** 2016. Piibliseltsid Eesti kultuuri arengus 19. sajandi esimesel pool. – Rännates Gutenbergi galaktikas. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015. Ilmamaa: Tartu, 121–173.
- Palm, A.** 1932. Eesti Kirjanduse Selts 1907–1932. Tartu: E.K.S. kirjastus.
- Philipp, G.** 1974. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung (Vom Ausgange des 18. bis die Mitte des 19. Jhs.). Böhlau Verlag: Köln-Wien.
- Prants, H.** 1913. Eesti Kaubalaeva-selts „Linda“. Tallinn.
- Põldmäe, R.** 1969. Esimene eesti üldlaulupidu 1869. Tallinn: Eesti Raamat.
- Põldmäe, R.** 1976. Kaks laulupidu 1879–1880. Tallinn: Eesti Raamat.
- Põldmäe, R.** 1978. Vanemuise selts ja teater 1865–1880. Tallinn: Eesti Raamat.
- Põldmäe, R.** 1985. „Vanemuise“ teater 1881–1906. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rosenberg, T.** 2013. Baltisaksa põllumeesteseltside võrgustiku kujunemisest. – Teadusinnovatsiooni tee praktikasse. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLI. Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 31–66.
- Ruutsoo, R.** 2012. Kodanikuühiskonna ülesehitamine. – Vetik, Raivo (Toim.). Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011. Tallinna Ülikool, 67–107.
- Spes patriae.** 1996. Üliõpilasseltsid ja korporatsioonid Eestis. Olion: Tartu, 1996.
- Talonen, J.** 2001. Herrnhut and the Baltic Countries from 1730 to the Present: Cultural Perspectives. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. Riho Altnurme. Kiel, 98–108.
- Tartu Eesti Põllumeeste Selts 1870–1940.** 1940. Juubeli ja Tartu näituse album. Tartu: Tartu Eesti Põllumeeste Selts.
- Tartu Spordi Selts „Kalev“ 1926.** Juubeli album 1901–1926. Tartu.
- Tuglas, Fr.** 1932. Eesti Kirjameeste Selts. Tegevusolud. Tegelased. Tegevus. Tartu: E.K.S. kirjastus.

- Ühistegevus Eestis 1902–1927.** 1927. Toimetanud A. Kask, A. Simm, A. Tammann. Tallinn: Eesti Ühistegelise Liidu Kirjastus.
- Üliõpilasorganisatsioonid 1802–1918.** 2007. – Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 230–252.
- Vahre, L.** 1997. Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis. – Akadeemia nr. 5, 957–971.
- Wistinghausen, H. v.** 2016. Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich. Die Revaler Logen 1773–1820: mit einem biographischen Lexikon. Köln-Wien: Böhlau.

ÜBER DIE VEREINSBEWEGUNG IN ESTLAND
UND DEN GEGENWÄRTIGEN STAND DER
ERFORSCHUNG IHRER GESCHICHTE

Zusammenfassung

Im ersten Teil des Aufsatzes „Über unsere Vereinsbewegung im Rückblick“ wird eine Übersicht über die wichtigsten Entwicklungstappen, Einflüsse und Kennzeichen der Vereinsbewegung in Estland gegeben. Die Vereinsbewegung nahm ihren Anfang im Aufklärungszeitalter (1770–1800) in erster Linie als eine Freizeitbeschäftigung der Angehörigen der oberen Schichten, wobei diesbezügliche Aktivitäten auf die Selbsterziehung und die moralische Vervollkommnung der Menschen (Freimaurerlogen, Lesezirkel und Bibliotheken) sowie auf geselliges Beisammensein (Klubs und Vereine) gerichtet waren. Im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts erlebten einen Aufschwung gemeinnützige und wohltätige Vereine, wissenschaftliche und landwirtschaftliche Vereine, Studentenvereine sowie Gesang- und Musikvereine, die sich während des Jahrhunderts unter der deutschen Bevölkerung in den baltischen Provinzen weit verbreiteten. Als Vorbild diente Deutschland, wo damals die massenhafte Gründung von Vereinen begann; man erhoffte, dass die Eigeninitiative und der Zusammenschluss von Menschen zur Regelung der verschiedensten Lebensbereiche beitragen. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erweiterte sich auch der Kreis der Personen, die zur Vereinsbewegung zugelassen und darin einbezogen wurden, und es wurden nicht mehr so streng die Standesgrenzen beachtet, wodurch auch die Entstehung der von den Esten betriebenen Eigeninitiative unter Kontrolle und Bevormundung der herrschenden Schichten ermöglicht wurde (die Brüdergemeine, Abteilungen und Hilfsvereine des Bibelvereins, Gesang- und Spielchöre der Kirchen). Von diesem Zeitpunkt an kann man im estnischen Gebiet von zwei nationalen Vereinsbewegungen – von denjenigen der Deutschbalten und der Esten – sprechen, die zwar parallel verliefen, doch eine unterschiedliche Geschwindigkeit und Intensität aufwiesen. Trotz der scheinbaren Isoliertheit und der tatsächlichen

Konkurrenz übten sie allerdings auch einen zweiseitig gerichteten positiven Einfluss aufeinander aus.

Die eigenständige Periode der aus eigener Initiative betriebenen Vereinstätigkeit der Esten begann ab den 1860er Jahren (die Vereine Vanemuine und Estonia im Jahre 1865, die landwirtschaftlichen Vereine in Dorpat/Tartu, Fellin/Viljandi und Pernau/Pärnu in den Jahren 1870-1871). Ungeachtet der Tatsache, dass sich die Vereinsgründungen an deutsche Vorbilder anlehnten, berief man sich dabei jedoch auf nationale Werte und verfolgte die Ziele der nationalen Bewegung. Es dominierten die ersten Ansätze zur Herausbildung der Nation, die von Kampfwillen geprägt waren. Bis Ende des 19. Jahrhunderts hatte sich ein recht breites Netz von Vereinen herausgebildet. Dabei war neben ständischen oder nationalen Vereinigungen eine große Anzahl von gemischten Vereinen und Gesellschaften entstanden, unter denen es sowohl solche Vereinigungen gab, die sich auf das gesamte Gouvernement ausdehnten, wie auch solche, deren Tätigkeit sich lediglich auf eine Stadt oder einen Stadtteil, einen Kreis und ein Kirchspiel beschränkte. Einen kräftigen Aufschwung nahm die estnische Vereinsbewegung ab den 1890er Jahren, als nacheinander neue landwirtschaftliche Vereine, Gesang- und Spielchöre, wohlthätige und Hilfsvereine, Studentenverbände, erstmalig auch Abstinenzler-, Sport- und Feuerwehrvereine, nach 1905 auch Bildungs- und Schulvereine gegründet wurden. Die Vereinsbewegung verbreitete sich auch außerhalb der Heimat – in estnischen Siedlungen und Gemeinden in Russland, Finnland, Amerika und auch in anderen Ländern. Die Entwicklung der Vereine der estnischen Diaspora erreichte ihren Höhepunkt in den Aktivitäten der Emigrantenorganisationen zwar erst nach dem Zweiten Weltkrieg in der freien Welt – zu der Zeit, als in der Heimat eine freie Vereinstätigkeit nahezu ausgeschlossen war. Die Vereinsbewegung in Estland in ihrer förmlichen Vielfalt sowie im soziokulturellen und politischen Sinne bildete sich am Ende des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jahrhunderts heraus. Am Ende der zaristischen Zeit belief sich die Zahl diverser Vereine und Gesellschaften in Estland auf etwa tausend und diese Zahl wurde in der Republik Estland in der Zwischenkriegszeit vielfach überschritten. Das Vereinsleben, das in der Periode der sowjetischen Besatzung

auf ein Minimum reduziert worden war, konnte in der Republik Estland nach der Wiedererlangung der Unabhängigkeit in gewissem Maße wiederhergestellt werden. Nunmehr existiert es als einer der typischsten Ausdrücke des sog. Dritten Sektors der Zivilgesellschaft. In der Vereinstätigkeit konnte neben allem anderen die demokratische Führungs- und Organisationskultur angeeignet werden, angefangen mit der Leitung von Versammlungen und der Durchführung von Wahlen bis zur Erstellung von Berichten und zur Anfertigung von Protokollen. Die Aktivitäten der gesellschaftlich aktiven Personen in den Vereinen sowie in den Gemeinde- und Stadtverwaltungen befähigten sie dazu, auch die Leitung des Staates zu übernehmen, was sie in den Jahren 1917-1920, als sich dafür günstige Möglichkeiten eröffneten, auch tatsächlich taten.

Im zweiten Teil des Artikels wird eine Übersicht über die bisherige Erforschung der Vereinsbewegung sowie über die Aufgaben, die sich daraus ergeben, gegeben. Die Erforschung nahm ihren Anfang mit der Erstellung der Tätigkeitsübersichten der einzelnen Vereine aus Anlass ihrer ersten größeren Jahrestage. Solche Übersichten erschienen in den Zeitungen bereits am Ende des 19. Jahrhunderts, doch wurden die ersten seriösen Darstellungen der Vereinsgeschichten in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts veröffentlicht. In der Historiografie der Vereinsbewegung herrschen eben die Beiträge vor, die aus Anlass der Jahrestage der einzelnen Vereine verfasst wurden und neben einer historischen Übersicht aus der Feder des Hauptautors üblicherweise auch Erinnerungen, Chroniken und mitunter auch Dokumente enthalten. Außer den Sammelbänden oder Alben wurden in diesen Jahren bereits auch schon mehrere monografische Abhandlungen publiziert (J. Köpp, Fr. Tuglas, A. Palm, H. Kruus). Die Erforschung der Vereinsbewegung konnte in Estland erst in den 1960er Jahren weitergeführt werden, als insbesondere die Organisationen, die in der nationalen Bewegung und in der Kulturgeschichte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine wichtige Rolle spielten, einer näheren Betrachtung unterzogen wurden (R. Pöldmäe). Wie es für die betreffende Periode charakteristisch war, dominiert in diesen Publikationen eine beschreibende und kulturhistorische Herangehensweise, um so weit wie möglich die in der

sowjetischen Historiografie vorherrschende ideologisch-politisierte Darstellungsweise zu vermeiden. In den 1970er/80er Jahren erschien eine Reihe von Aufsätzen über die Tätigkeit der ländlichen Vereine, was zur Verteidigung von drei Kandidatendissertationen führte (A. Raendi, E. Karu, O.Kasemaa).

Neue Impulse für die Erforschung der Vereinsbewegung gaben ab Mitte der 1980er Jahre mehrere internationale Konferenzen (in Stockholm in den Jahren 1983 und 1987, in Tallinn im Jahre 1989), die zur Erweiterung des Blickes auf die Geschichte der Vereinsbewegung beitrugen, sodass beim Verfassen der Abhandlungen ein breiterer Hintergrund berücksichtigt werden konnte, wodurch die betreffenden Darstellungen an Mehrschichtigkeit gewannen. Zu Beginn der 1990er Jahre gab die Initiative von Ea Jansen, Aili Aarelaid-Tart, Indrek Jürjo und Jaanus Arukaevu einen neuen Anstoß zur systematischen Betrachtung sowohl der deutschbaltischen wie auch der estnischen Vereinsbewegung sowie zur Aufklärung der vielseitigen sozialen Bedeutung der Vereine. Dies wurde durch Zuwendungen aus Mitteln mehrerer Fonds finanziert, wodurch es möglich wurde, vorläufige Zusammenfassungen zu machen und neue Aufgaben zu planen. Nach einer zeitweiligen Pause, die durch den Abschied mehrerer Initiatoren bedingt war, erreichte die Erforschung der Vereinsbewegung ab Beginn des neuen Jahrhunderts wieder ein breiteres Niveau, indem eine regionale Zusammenarbeit aller Ostseeländer zustande kam. Initiiert wurde das Vorhaben vom deutschen Historiker Jörg Hackmann, der es vermochte, im Rahmen eines größeren internationalen Projektes eine Reihe von jüngeren Forschern aus Deutschland, Estland, Lettland, Litauen, Finnland, Schweden, Polen und anderen Ländern einzubeziehen. Die Fragen der Geschichte der Vereinsbewegung wurden auf mehreren internationalen Konferenzen thematisiert (in Lüneburg im Jahre 2003, in Tallinn im Jahre 2004, in Göttingen im Jahre 2006). Die Ergebnisse des betreffenden Projektes sind in den umfangreichen Sammelband "Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa. Regionale Spezifik und europäische Zusammenhänge", der im Jahre 2012 erschienen ist, eingeflossen, wo auch der Geschichte der Vereinsbewegung in Estland eine wichtige Rolle zukommt.

Was die weitere Forschungsarbeit anbetrifft, so hält der Autor des vorliegenden Aufsatzes es für wichtig, dass man von der engen Betrachtung der estnischen Vereine, die in den diesbezüglichen Aufsätzen bisher dominiert hat, zur Erforschung der Geschichte der Vereinsbewegung in Estland übergeht. Es gilt, auf die hiesige Gesellschaft, die aus vielen Nationen zusammengesetzt war und viele Kulturen umfasste, als Ganzes einzugehen sowie einen breiteren regionalen Hintergrund zu berücksichtigen. Auch wenn es zweifelsohne notwendig ist, die Erforschung der Geschichte der Vereine oder der Vereinsarten, denen bisher keine oder nur wenig Aufmerksamkeit zuteilgeworden ist, fortzusetzen, kommt es in erster Linie darauf an, die wesentliche Rolle der Vereinsbewegung im Hinblick auf die Herausbildung sowie die heutige Existenz der estnischen Zivilgesellschaft deutlicher herauszuarbeiten.